

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ ANALİZİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1632622>

 ESİN KÜÇÜKBEKİR*

ÖZ

Merv-Serahs yolu, tarih boyunca ticaret, kültürel alışveriş ve askerî seferler için önemli bir güzergâh olmuştur. İslam coğrafyacıları, bu yolu çeşitli açılardan ele almış, güzergâh üzerindeki önemli şehirler ve stratejik duraklara ilişkin bilgiler sunmuşlardır. İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Kudâme İbn Cafer ve İbn Havkal gibi bazı coğrafyacılar, yolun uzunluğu ve belirli durakları hakkında kayıtlar tutmuş, ancak sundukları bilgiler detay açısından farklılıklar göstermektedir. Sovyet bilim insanları, 1946'dan itibaren Türkmenistan topraklarından geçen Doğu ve Batı Asya ülkelerinin ekonomik arterleri olan eski ticaret ve kervan yollarının tarihî ve arkeolojik analizine öncülük etmişlerdir. Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleksi Keşif Gezisi (YUTAKE) kapsamında, 1953 yılı itibarıyla bir ekip tarafından Serahs-Merv güzergâhı incelenmiş, yolun geçebileceği alanlar tespit edilmiş ve bu güzergâha yakın noktalar araştırılmıştır. Bu çalışmalar, yollar hakkında yazan İslam coğrafyacılarının kayıtlarına dayanılarak gerçekleştirilmiş ve elde edilen arkeolojik bulgular, tarihî verilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, The International Merv Project kapsamında Georgina Herrmann, V. M. Masson ve K. Kurbanakhatov gibi arkeologlar tarafından yürütülen çalışmalar, Merv bölgesinin tarihî ve arkeolojik önemine ışık tutmuştur. Bu proje, Sâsânî, İslam ve Selçuklu dönemlerindeki yerleşim dinamikleri, mimarî yapılar, tarımsal üretim ve ticarî faaliyetler gibi unsurları analiz ederek bölgenin kronolojik gelişimini, ticaret yollarındaki stratejik konumunu ve kültürel mirasını değerlendirmiştir. Elde edilen veriler, tarihî kaynaklarla arkeolojik bulguların birlikte ele alınmasının, Merv-Serahs güzergâhının yalnızca bir ticaret yolu olmanın ötesinde, bölgesel ve uluslararası ekonomik etkileşimleri şekillendiren stratejik bir arter olduğunu açıkça ortaya koyduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada, Horasan bölgesinin iki önemli merkezi olan Merv ve Serahs arasındaki yol bağlantısı, tarihî metinler ve arkeolojik bulgular ışığında ele alınmaktadır. Söz konusu güzergâh, yalnızca ticarî amaçlar doğrultusunda değil, aynı zamanda stratejik ve kültürel etkileşimler açısından da büyük önem taşımaktadır. Yol üzerinde bulunan kervansaraylar, köprüler ve diğer yapılar hem ekonomik faaliyetlerin gelişimini hem de askerî hareketliliği destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, bu yolun işlevselliğini ve kullanım yoğunluğunu doğrulayan somut kanıtlar sunmaktadır. Özellikle Merv ve Serahs arasında tespit edilen kervansaray kalıntıları, bu güzergâhın tarih boyunca aktif bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, elde edilen arkeolojik veriler, yol boyunca kurulan yerleşimlerin ekonomik faaliyetlerini ve ticaretin bölge üzerindeki etkilerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. İslam coğrafyacılarının aktardığı bilgiler, arkeolojik bulgular ile birlikte değerlendirildiğinde Merv-Serahs yolunun tarihsel önemini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu inceleme, tarih ve arkeoloji disiplinlerinin birbirini tamamlayarak daha kapsamlı ve güvenilir bir tarihsel analiz sunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Merv, Serahs, Yol, Arkeoloji.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: esinkucukbekir@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5875-3924.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ ANALİZİ

ACCORDING TO ISLAMIC GEOGRAPHERS AND SOVIET ARCHAEOLOGICAL REPORTS, THE MERV-SARAKHS ROAD: AN ANALYSIS OF A TRADE ROUTE WITHIN THE FRAMEWORK OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL DATA

ABSTRACT

Throughout history, the Merv-Sarakhs road has been an important route for trade, cultural exchanges and military expeditions. Islamic geographers analyzed this route from various perspectives and provided information on important cities and strategic stops along the route. Some geographers, such as Ibn Hurdādbih, Ya‘qūbī, Qudāma Ibn Ja‘far and Ibn Hawqal, recorded the length of the route and specific stops, but the information they provided varied in detail. Since 1946, Soviet scientists have pioneered the historical and archaeological analysis of ancient trade and caravan routes, the economic arteries of East and West Asian countries, passing through the territory of Turkmenistan. As part of the Southern Turkmenistan Archaeological Complex Expedition (YUTAKE), in 1953, a team examined the Sarakhs-Merv route, identified areas where the road could pass and explored points close to this route. These studies were based on the records of Islamic geographers who wrote about the roads, and the archaeological findings were evaluated in comparison with historical data. In addition, studies conducted by archaeologists such as Georgina Herrmann, V. M. Masson and K. Kurbansakhatov as part of The International Merv Project have shed light on the historical and archaeological significance of the Merv region. This project assessed the chronological development of the region, its strategic location on trade routes, and its cultural heritage by analysing settlement dynamics, architectural structures, agricultural production, and commercial activities during the Sassanid, Islamic, and Seljuk periods. The data obtained show that the combination of historical sources and archaeological findings clearly reveals that the Merv-Sarakhs route was not only a trade route, but also a strategic artery that shaped regional and international economic interactions.

This study examines the road connection between Merv and Sarakhs, two important centers of the Khorasan region, in the light of historical texts and archaeological findings. This route is of great importance not only for commercial purposes but also for strategic and cultural interactions. The caravanserais, bridges and other structures along the route support both the development of economic activities and military mobility. Archaeological research provides concrete evidence confirming the functionality and intensity of use of this road. In particular, the remains of caravanserais found between Merv and Sarakhs show that this route was actively used throughout history. In addition, the archaeological data provide a better understanding of the economic activities of the settlements along the route and the impact of trade on the region. When the information provided by Islamic geographers is evaluated together with the archaeological findings, the historical importance of the Merv-Sarakhs road becomes clearer. This study demonstrates that the disciplines of history and archaeology complement each other to provide a more comprehensive and reliable historical analysis.

Keywords: Khorasan, Merv, Sarakhs, Road, Archaeology.

GİRİŞ

Arkeolojik veriler ve tarihî bilgiler bir araya geldiğinde geçmişin daha kapsamlı ve derinlemesine bir analizi mümkün hâle gelmektedir. Tarihî kaynaklar, genellikle belirli bir dönemin olaylarını, toplum yapısını ve kültürel unsurlarını anlatırken arkeolojik bulgular bu anlatımları somut kanıtlarla desteklemekte ve doğrulamaktadır. Bu entegrasyon, yazılı kaynaklardaki eksiklikleri veya yanlışlıkları gidermeye yardımcı olurken aynı zamanda fiziksel kalıntılar üzerinden geçmişe dair yeni bakış açıları sunmaktadır. Örneğin, ticaret yolları hakkında yazılmış tarihî eserler, bu yollar üzerinde keşfedilen kervansaray, köprü ve diğer yapılarla doğrulandığında bu güzergâhların işlevselliği ve kullanım yoğunluğu hakkında daha kesin bilgiler elde edilmektedir. Böylece, tarih ve arkeoloji disiplinleri bir araya gelerek geçmişin sosyal, ekonomik ve kültürel dokusunu yeniden inşa etme sürecinde anlamlı bir uyum oluşturmaktadır. Bu makale, Merv-Seraks yolu özelinde tarihî kaynaklar ile arkeolojik verileri bir araya getirerek bu önemli güzergâhın tarihsel işlevini ve sosyal-ekonomik etkilerini daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Arkeolojik buluntular ile yazılı eserler arasındaki ilişki, yol üzerindeki ticaret, ulaşım ve kültürel etkileşimlere dair daha somut ve doğrulanabilir bilgiler sunacaktır. Böylece, Merv-Seraks yolunun geçmişteki rolü ve önemi daha geniş bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilecektir.

Orta Doğu ülkelerini Türkistan ve Çin’e bağlayan İpek Yolu’nun Horasan’daki önemli şehirleri Merv ve Seraks, İslam coğrafyacıları ve seyyahların eserlerinde sıkça bahsedilmektedir. Özellikle yol güzergâhları, şehirler arasındaki mesafeler, ticarî ve tarımsal faaliyetler açısından önemli bilgiler içeren bu eserler Orta Çağ’daki şehirler hakkında bir tablo çizmemize olanak sağlamaktadır. Bu tarihî metinlerdeki bilgiler, arkeolojik bulgularla desteklenmekte ve doğrulanmaktadır. Arkeolojik kazılar, güzergâhlar üzerindeki kervansaraylar, ticaret noktaları ve yerleşim yerlerinin kalıntılarını, üretim faaliyetlerini ortaya çıkararak İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından tasvir edilen ekonomik ve ticarî yapının somut kanıtlarını sunmaktadır. Böylece hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler, şehirler arasındaki bağlantıların İpek Yolu üzerindeki stratejik önemini ve ticaretin

yoğunluğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca bahse konu yol ve şehirler Türk tarihi açısından da oldukça önemlidir. Bilindiği üzere Horasan, Selçukluların İran coğrafyasında hükmettikleri ilk bölgedir. Selçuklular, siyasi bir güç olarak tarih sahnesine çıktıklarında, hanedan üyeleri Horasan bölgesinin dört büyük şehri (Merv, Nîşâbûr, Herât, Belh) başta olmak üzere, İran'ın farklı bölgelerinde hâkimiyet sağlamak amacıyla görevlendirilmişti. Merv ve Serahs havalisinin hâkimiyeti Çağrı Bey'e verilmişti.¹ Çağrı Bey 1038 yılında Merv'i ele geçirmiş ve 1040 yılında ise idarî merkezi yapmıştır.² Ayrıca Sultan Sencer döneminde de Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti idi ve en parlak dönemini mezkûr sultan döneminde yaşamıştır.³ Dandanakan, Merv-Serahs yolu üzerindeki önemli güzergâhlardan biri olup Selçukluların Gazneliler karşısında zafer kazanarak onların Horasan'daki hâkimiyetlerine son verdiği⁴ ve tam anlamıyla bölgeye egemen olmalarını sağladığı kritik bir savaşa ev sahipliği yapmıştır.⁵ Bu yönleriyle, Merv-Serahs yolu hem Selçuklular için hem de genel olarak Türkistan ve İran tarihindeki işlevi açısından büyük bir stratejik öneme sahiptir.

1. Tarihi ve Arkeolojik Verilere Göre Merv ve Serahs'ta Üretim

Merv şehri Horasan'ın en önemli dört şehrinden biri olmakla birlikte kaynaklarda Merveşahcan ya da Mervü's-Şâhicân⁶ olarak da geçmektedir. İslam tarihi ve coğrafya eserlerinde, Zülkarneyn olarak anılan Büyük İskender'in Merv şehrinin kurucusu olduğu ifade edilir.⁷ Ancak şehrin kurucusu ve kuruluşu hakkında farklı görüşler de mevcuttur.⁸ Önemli bir üretim ve ticaret şehri olan Merv, Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Buldân*'ında Horasan bölgesinin en iyi kumaşlarının üretildiği yer olarak kaydedilmektedir.⁹ İstahrî ve İbn Havkal, burada bolca ipek bulunduğunu, ünlü Merv pamuğunun ve bu pamuktan üretilen karbasların (bir tür pamuklu kumaş) en kalitelilerinin bu şehirden dağıldığını kaydetmişlerdir.¹⁰ *Hudûdü'l-Âlem*'de, şehrin pamuk ve ipekten yapılmış giysiler ve ürünlerin üretim yeri olduğundan söz edilmektedir.¹¹ Merv'de pamuk üretiminin bu denli fazla olması sulama sistemlerinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü Merv şehri Karakum Çölü ile çevrili Murgâb deltasının verimli tarım vahasında gelişmiştir.¹² Onuncu yüzyılda ise Merv'in sulama sistemi oldukça gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştı. Arap coğrafyacıların tanımlamaları, şehrin ve çevresindeki tarlaların, Murgâb Nehri'nden çıkan büyük kanallarla sulandığını göstermektedir.¹³ Ayrıca Selçuklu Döneminde Murgâb Irmağı üzerine inşa edilen Sultan Bend, bölgedeki suyun daha verimli ve kontrollü bir şekilde dağıtılmasını sağlamıştır.¹⁴ Hamdullah Müstevfî'nin Merv'de kaliteli buğday yetiştirdiğini işaret etmesi arkeolojik bulgularla da doğrulanmaktadır.¹⁵ The International Merv Project¹⁶ adıyla yürütülen uluslararası bir arkeolojik araştırma grubunun raporları Merv hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Georgina Hermann, V. M. Masson ve K. Kurbansakhatov gibi arkeologların yürüttüğü çalışmalar neticesinde Merv'deki üretim ve ticarî faaliyetler hakkında somut veriler mevcuttur. Arkeobotanik bulgular üzerinden, Merv'deki tarımsal faaliyetlerin detayları aktarılmıştır. Çeşitli bitki

¹ Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1999, s. 12; Râvendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. 102; Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, Selçuklu Devleti, çev. Erkan Göksu-Hüseyn Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 94-95; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 107.

² Suat Kaymak, "Merv", *İslam Düşünce Atlası*, C.II, ed. İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2017, s. 824.

³ Osman Gazi Özgüdenli, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 499.

⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 318.

⁵ A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 47.

⁶ Orta Çağ İslam coğrafyacıları şehri daha güneyindeki Merverrûz/Merverûd'dan ayrılması ve öneminin vurgulanması için bu şekilde kaydetmişlerdir. Ahmed b. Muhammed İbn Fakih, *Kitâb-ı Tercüme-i Muhtasar el-Buldân: Bahş-ı Merbut be İran*, Farsçaya çev. H. Mesud, İntişârât-e Bonyad-e Ferhengi İran, Tehran 1349 hş, s. 167; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Farsçaya çev. İrec Afşâr, Bangah-e Tercüme Neşr Kitab, Tehran 1340 hş, s. 205; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 10. *Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 374; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2022, s. 227; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. V, Dâru Sadîr, Beyrut 1977, s. 112.

⁷ Makdisî, *age*, s. 227; Yâkût el-Hamevî, *age*, C. V, s.113; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhîrîler Dönemine Kadar)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2016, s.22.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Umidjan Movlyanov, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037-1160)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2018, s. 33-35.

⁹ Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Farsçaya çev. Muhammed Ayetî, İntişârât-e Bangah-e Tercüme ve Neşr Kitab, Tehran 1356 hş, s. 55.

¹⁰ İstahrî, *age*, s. 208; İbn Havkal, *age*, s. 376.

¹¹ Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, yay. haz. Menuçehr Sotude, Kitabhane-i Tehuri, Tehran 1983, s. 94.

¹² Paul Wordsworth, "Merv on Khorasanian trade routes from the 10th–13th centuries", *Greater Khorasan: History, Geography, Archeology and Material Culture*, C. 29, Ed. Rocco Rante, Walter de Gruyter, Berlin & Munich & Boston 2015, s. 51; Georgina Hermann, "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities: Albert Reckitt Archaeological Lecture", *Proceedings of the British Academy*, C. 94, 1997, s. 1.

¹³ Ian M. Matley, "The Murgab Oasis: The Modernization of an Ancient Irrigation System", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 17(2/3), 1975, s. 421.

¹⁴ Osman Eravşar, "Merv ve Çevresindeki Kervan Yolları ve Kervansaraylar (Yol Üstü Kuruluşları)," *Yükselen İpek Yolu: İpek Yolunda Kültür ve Sanat*, ed. Fahri Atasoy, C. III, Türk Yurdu Yay., Ankara 2016, s. 108.

¹⁵ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Donya-e Ketab, Tehran 1362 hş, s. 157.

¹⁶ Söz konusu araştırmaların amacı, Merv'in erken dönem şehirlerini (Erk Kale, Gyaür Kale, Sultan Kale) ve çevresindeki vahayı incelemek, Merv'in tarihi topografyasını, arkeolojik kalıntılarını ve ekonomik sistemlerini anlamak, Seramik, sikke ve arkeobotanik buluntular üzerinden kronolojik ve kültürel gelişmeleri belirlemektir. Araştırma teknikleri ise, uydu görüntüleri, hava fotoğrafları ve modern topografik haritalama modelleri, stratigrafik kazılar, yüzey araştırmaları ve jeofizik analizlerdir.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGAHININ ANALİZİ

kalıntıları arasında buğday, arpa, pamuk, badem ve kavun/karpuz gibi ürünler yer almıştır. Bulgular, Merv'in sulama sistemlerine ve tarımsal üretim kapasitesine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, hayvan gübresinin yakıt olarak kullanıldığı ve bu süreçte organik kalıntıların korunarak günümüze ulaştığı belirtilmiştir.¹⁷ Aynı grubun 1994 yılında yayınlanan bir başka raporunda Merv'deki çelik üretimi ve metal işleme faaliyetlerine odaklanılmıştır. Merv'de bulunan endüstriyel alanlardan birinde yapılan kazılar, çelik ve diğer metalleri işlemek için kullanılan fırınların kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Üretilen çelik, büyük ihtimalle kılıç ve zırh yapımında kullanılmıştır.¹⁸ Bu üretim tarzı, dönemin İslam coğrafyasında gelişmiş bir teknoloji olarak kabul edilmektedir. Dönemin yazarları, bu tip çelik üretiminin detaylarını eserlerinde ele almıştır ve Merv'de yapılan kazılar, bu metinlerde tarif edilen yöntemlerin burada uygulandığını göstermektedir.

Orta Çağ'da özellikle üç bölge çelik üretiminde ön plana çıkmaktaydı. Bunlar; Hindistan'ın Multân şehri, Türkistan'ın Fergana vadisi ve İran'ın Horasan bölgesi idi.¹⁹ Haliyle Merv'de üretilen çelik ve metal ürünlerinin, İpek Yolu üzerinden geniş bir coğrafyaya dağıtıldığı düşünülmektedir. Bu ürünler, zanaatkarlar ve tüccarlar tarafından büyük bir talep görmüştür. Çelik üretiminin yanında, seramik ve cam üretimi gibi diğer zanaat dallarının da Merv ekonomisine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.²⁰

Serahs'ın kuruluşu, Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı rivayetlere göre Ahamenişler dönemine (MÖ 559-330) dayanmaktadır.²¹ Şehir, Keykâvus tarafından bu bölgeye iktâ edilen Pers hükümdarı Serhas b. Hûzerz tarafından kurulmuştur. 1953 yılında yapılan kazılar, Ahamenişler devrine ait kerpiç sur duvarları ve şehristân bölgesindeki buluntularla bu bilgiyi desteklemektedir. Hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler, Serahs'ın Ahamenişler döneminde vaha yerleşimi olarak gelişmeye başladığını göstermektedir.²² Coğrafya kaynaklarının Serahs hakkında verdikleri bilgiler ise şöyledir: *Hudûdü'l-Âlem*'e göre şehir bozkır ortasında yol üzerinde bulunmakta ve tarım faaliyetleri önemli yer tutmaktadır.²³ Ya'kübî, şehir halkının su ihtiyacını kuyulardan karşıladığını kaydetmektedir.²⁴ Aynı bilgi Mühellebî'nin *Kitâbü'l-Azîzî*'nde de geçmektedir.²⁵ İstahrî ve İbn Havkal da şehirde tarımın yapıldığını ve en çok deve ve koyun yetiştirildiğini kaydetmektedirler.²⁶ Makdisî ise şehrin hububat ve hayvan kaynağı bakımından zengin olduğunu belirtmektedir.²⁷ İdrisî'nin kayıtlarında da deve seçimi ve yetiştirilmesi konusunda Serahs'ın önemi vurgulanmaktadır.²⁸ Yâkût el-Hamevî de tarım arazilerinin verimli olduğunu belirtmektedir.²⁹ Zekeriyâ Kazvîni de İdrisî gibi benzer bilgileri zikretmektedir ve ayrıca tarımsal üretimin verimli olduğunu, su ihtiyaçlarının kuyulardan sağlandığını ifade etmiştir.³⁰ Şehrin su kaynağının nereden sağlandığına dair detayları Hamdullah Müstevfî ve Hâfız Ebrû'dan öğrenmekteyiz. İki müellifin anlatılarına göre Herat'tan Tus'a kadar gelen nehir suyunun Serahs'a ulaşması ile şehirde tahıl ekimi yapılır ve iyi derecede mahsul elde edilmektedir.³¹ Serahs, coğrafi konumu ve su kaynakları yönetimi sayesinde sınırlı tarımsal faaliyetlere sahip olsa da geniş otlakları hayvancılığı ön plana çıkarmaktadır.³² Kaynakların çoğunun verimliliği vurgulanması, şehrin bölgedeki ekonomik ve stratejik önemini yansıtmaktadır.

Serahs vahası arkeolojik olarak 1950'lerde Türkmen Tarih Enstitüsü tarafından başlatılan bir dizi araştırma ve keşif gezisine kadar keşfedilmemiş bölge olarak kalmıştır. A. A. Maruşçenko, Eski Serahs'ın M.Ö. birinci binyıldan M.S. 1832'ye kadar sürekli olarak insan yerleşimine ev sahipliği yaptığını doğrulamıştır. Vaha hakkında diğer araştırmalar 1964 yılında O. Orazov'un yedi yıllık araştırması ve Polonya-Türkmenistan iş birliği ile yürütülen arkeolojik çalışmalarla devam etmiştir.³³ Araştırmaların Polonya ve Türkmenistan ayağında ilk olarak, Eski Serahs'ın Orta Çağ şehir surlarının tahkimatı incelenmiş ve bu şehre ait antik ve Orta Çağ materyal kültürüne

¹⁷ Georgina Herrmann, vd., "The International Merv Project, Preliminary Report on the First Season (1992)", *Iran*, 31, 1993, s. 56-57.

¹⁸ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

¹⁹ İbrahim Duman, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Demir Çelik Üretimi", *Alet İşler*, Kanca Yay. İstanbul 2022, s. 255.

²⁰ Georgina Herrmann and K. Kurbansakhatov, "The International Merv Project. Preliminary Report on the Third Season (1994)." *Iran*, 33, 1995, s. 45-46.

²¹ Yâkût el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.

²² Mesut Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 2021, s. 412-413.

²³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 93.

²⁴ Ya'kübî, *age*, s.55.

²⁵ Mühellebî, *Kitâbü'l- Azîzî (el-Memâlik ve'l Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2023, s. 162.

²⁶ İstahrî, *age*, s. 215; İbn Havkal, *age*, s. 383.

²⁷ Makdisî, *age*, s. 237.

²⁸ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî ihtirâkı'l-âfâk*, Farsçaya çev. Muhammed Ayetî, Bunyad-e İranşinasi, Tehran 1388 hş, s. 62; Richard Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009, s. 105.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.

³⁰ Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Farsçaya çev. Cihangir Mirza Kacar, yay. haz. Mir Hâşim Muhaddis, İntişârât-ı Emir Kebir, Tehran 1373 hş, s. 489.

³¹ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 158; Hâfız Ebrû, *Coğrafya-yi Hâfız Ebrû*, haz. Muhammed Sadık Seccâdi, C.1, Merkez-i Pejuheş Miras-ı Mektub, Tehran 1375 hş, s. 167.

³² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eşikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 482.

³³ Barbara Kaim, "Serahs Oasis at the Crossroads of Communication Routes", *Parthica* 14, 2012, s. 149.

dair arkeolojik bulgular toplanmıştır. Araştırmanın en dikkat çeken keşfi Mele Hairam adlı bölgede Sâsânî dönemine ait bir ateş tapınağı olmuştur.³⁴ Bu ateş tapınağı, bölgenin ticarî bağlantılarına dair önemli kanıtlar sunmuştur. Burada bulunan lapis lazuli, mercan boncuklar, süs eşyaları ve deniz kabukları gibi nesneler, Serahs'ın Afganistan, Çin, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi uzak bölgelerle ticaret yaptığını göstermektedir. Çin'e ait bronz bir aynanın bulunması, Serahs ile Çin arasındaki doğrudan veya dolaylı ticaret ilişkilerini kanıtlamaktadır. Bölgede Hindistan'dan ithal edilmiş olabilecek bir tanrıça figürü ve Budist etkiler de bulunmuş, böylece yalnızca ticarî malların değil, fikir ve inançların da taşındığı anlaşılmıştır. Antik dönemde Merv'den İran ve Mezopotamya'ya uzanan yolların bir parçası olan Serahs, bölgedeki ticarî ve kültürel etkileşimlerde kilit bir rol oynamış, ancak kesin etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için daha fazla arkeolojik araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.³⁵

Görünüşe göre, Merv ve Serahs, birbirlerine yakın konumları ve ticaret yolları üzerindeki stratejik rolleri sayesinde bölgesel bir ekonomik entegrasyonun parçasıydı. Üretilen malların ticareti ve hayvancılık, bu iki şehir arasında ve daha geniş bir coğrafyada ekonomik canlılığı sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. İpek Yolu üzerindeki konumları, her iki şehrin de yalnızca yerel değil, uluslararası ticaretin bir parçası olduğunu da göstermektedir. Arkeolojik bulgular ise, bölgedeki yerleşimlerin geniş ticaret ağlarına sahip olduğunu gösterirken, sanayi ve tarımsal üretim faaliyetlerinin de bölgesel ekonomiyi besleyen temel unsurlar arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

2. İslam Coğrafyacılarının ve Seyyahların Eserlerinde Merv-Serahs Yolu

İslam dünyasında coğrafya ve seyahat üzerine yazılmış eserler, sadece yollar ve güzergâhlar hakkında pratik bilgiler sunmakla kalmaz, aynı zamanda dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının bir aynası olarak da karşımıza çıkar. Bu eserlerde sıklıkla yer alan yollar, şehirler arası mesafeler ve menziller, o dönemdeki ticaret ve ulaşım ağlarının anlaşılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bahse konu Merv-Serahs yolu, yalnızca Horasan bölgesini değil, İslam coğrafyasının daha geniş bir kısmını birbirine bağlayan stratejik bir güzergâh olarak tanımlanmıştır.

İbn Hurdâzbih'in Serahs-Merv yolunun güzergâhları şu şekildedir: Serahs'tan itibaren Kasru'n-Neccâr'a 3 fersah, oradan Uşturmagak'a 5 fersah³⁶, oradan Tilstâne'ye 6 fersah, Dandanakan'a 6 fersah, Yenucerd'e 5 fersah ve oradan da Merv'e 5 fersahdır. Toplamda 30 fersahlık bir mesafeden bahsetmektedir.³⁷ Ya'kübî ise iki şehrin arasını fersah olarak değil merhale³⁸ olarak zikretmektedir. Ona göre Serahs'tan Merv'e 6 merhale. Serahs'tan sonraki ilk durak Uşturmagak'tır. Kasru'n-Neccâr'dan bahsetmez. Yolun devamını İbn Hurdâzbih gibi Tilstâne, Dandanakan, Kunukerd ve Merv olarak vermektedir.³⁹ Kudâme İbn Cafer de Kasru'n-Neccâr dâhil aynı menzilleri ve mesafeyi vermektedir.⁴⁰ İbn Fakîh Horasan'ın merkezi Merv'den Serahs'a 30 fersah mesafe olduğunu kaydetmektedir.⁴¹ Ebû'l-Kâsım Ceyhânî 5 merhale⁴², İstahrî 5 merhale⁴³, Makdisî 5 merhale/konak⁴⁴, İdrisî 5 merhale⁴⁵ yol katedildiğini yazarlar. Nâsır-ı Hüsrev Nîşâbü'r'a ulaşmak için Merv'den 30 fersah mesafedeki Serahs şehrine gittiğini kaydetmektedir.⁴⁶ Son olarak Yâkût el-Hamevî Nîşâbü'r ile Merv arasında bulunan Serahs'ın her iki şehre 6 merhale uzaklıkta olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Ayrıca Nîşâbü'r bahsinde Serahs ile Merv arası mesafenin 30 fersah olduğunu kaydetmektedir⁴⁸ (Tablo 1).

Tüm bu bilgilerden hareketle iki şehir arasını fersah olarak kaydeden müellifler arasında birlik varken, merhale olarak kaydedenler arasında farklılıklar görülmektedir. İbn Hurdâzbih ve Kudâme İbn Cafer hariç diğer müellifler Kasru'n-Neccâr'dan bahsetmez. Bu iki müellifin kayıtlarına bakıldığında Serahs'tan Merv'e giden yolun durak sayısı 6'dır. Ya'kübî bu iki şehri birbirine bağlayan yolu 6 durak olarak kaydetmesine rağmen 5 durak geçildikten sonra hedefe varıldığı görülmektedir. Bu durumda birkaç ihtimal göz önünde bulundurulabilir: Yol

³⁴ Barbara Kaim, "Ancient Fire Temples in the light of the discovery at Mele Hairam", *Iranica Antiqua*, C. XXXIX, 2004, s. 323.

³⁵ Kaim, "Serakhs Oasis", s. 150-162.

³⁶ Yaklaşık 6 km'ye karşılık gelen uzunluk ölçüsü birimidir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s. 76.

³⁷ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 26.

³⁸ Merhale/Konak bir yolcunun orta hızda yürüyerek bir günde katettiği mesafe olarak belirtilir. Bkz. Mehmet Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferlik ve Hükümleri*, İSAV Yay., İstanbul 1997, s. 156. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır; bir merhalenin uzunluğu coğrafi, iklimsel ve yol koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterebilir.

³⁹ Ya'kübî, *age*, s. 54.

⁴⁰ Kudâme İbn Cafer, *Kitabül-Harac*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018 s. 171.

⁴¹ İbn Fakîh, *age*, s. 167.

⁴² Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Ceyhânî, *Eşkâlu'l-Âlem*, çev. Abdulselam Kâtib, tsh. Firûz Mansûrî, İntişârât-e Astân Kuds, Tehran 1368 hş, s. 173.

⁴³ İstahrî, *age*, s. 158.

⁴⁴ Makdisî, *age*, s. 257.

⁴⁵ İdrisî, *age*, s. 89.

⁴⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme-yi Nâsır b. Hüsrev Kubâdîyanî Mervezî*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-e Ketâb Furuş Zevâr, Tehran 1335 hş, s. 3.

⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *age*, C.V, s. 331.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGAHININ ANALİZİ

üzerindeki durakların sayısı ve mesafeleri, coğrafi koşullar, yolun zorluk derecesi ve kullanılan ulaşım yöntemlerine göre değişiklik göstermektedir. Bazı duraklar zamanla önemini yitirmiş ya da yeni duraklar eklenmiş olabilir. Tarihî metinlerde sıkça rastlanan yazım ve kayıt hataları da bu tür farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Tablo 1. Kaynaklarda Serahs-Merv Yolu Güzergâhları

Kaynak	Güzergâh	Mesafe
İbn Hurdâzbih	Serahs → Kasru'n-Neccâr → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Yenucerd → Merv	30 fersah
Ya'kübî	Serahs → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Kunukerd → Merv	6 merhale
Kudâme İbn Cafer	Serahs → Kasru'n-Neccâr → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Yenucerd → Merv	30 fersah
İbn Fakîh	Merv → Serahs	30 fersah
Ebü'l-Kâsım Ceyhânî	Serahs → Merv	5 merhale
İstahrî	Serahs → Merv	5 merhale
Makdisî	Serahs → Merv	5 merhale/konak
İdrisî	Serahs → Merv	5 merhale
Nâsır-ı Hüsrev	Merv → Serahs	30 fersah
Yâkût el-Hamevî	Serahs → Merv	30 fersah / 6 merhale

3. Arkeolojik Verilerde Merv-Serahs Yolu

Serahs'tan Merv'e giden yol için Sovyetler döneminde arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Sovyet bilim adamları 1946'dan itibaren Türkmenistan topraklarından geçen Doğu ve Batı Asya ülkelerinin ekonomik arterleri olan eski ticaret ve kervan yollarının tarihî ve arkeolojik yönden incelenmesi görevine öncülük etmişlerdir. Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleksi Keşif Gezisi⁴⁹ olarak adlandırılan program çerçevesinde 1953 sezonunda Serahs-Merv güzergâhı K. A. Adykov tarafından yol güzergâhının geçebileceği alanlar araştırılmaya ve yol tespit edilip belirlendikten sonra da yola yakın noktalar incelenmeye başlanmıştır. Adykov bu araştırmasını yollar hakkında yazan Arap coğrafyacıların bilgilerine dayanarak gerçekleştirmiştir. O, Serahs'tan yola çıkan kervanların ana duraklarından ilki olan Kasru'n-Neccâr'ın Serahs'ın 14 km kuzeyindeki Gök Tepe mevkiinde yer alabileceğini bölgenin muhafaza ettiği yapılar ve arkeolojik malzemeler sayesinde belirlemeye çalışmıştır.⁵⁰

Adykov ilk olarak, İbn Hurdâzbih'in de Kasru'n-Neccâr olarak bahsettiği noktanın VI.-VII. yüzyıllarda bir sur ve çevresinde küçük bir yerleşimin bulunduğu, yerel otoritelerce idare edilen bir mülk olarak var olduğunu, Arapların Horasan'ı fethetmesiyle birlikte bölgede gelişen ticaret yolunun güzergâhlarından birisinin bu yerleşim olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca XI.-XII. yüzyıllarda yerleşimin daha da genişlediğini, kanallar boyunca yeni yapıların ortaya çıktığını, bir kervansarayın inşa edildiğini, anıtların (su yolu) yenilendiğini göstermiştir.⁵¹

İkinci durak Uşturmagak'ın konumu Serahs'ın 40 km kuzeyinde bulunmakla birlikte, bölge sakinlerinin kale duvarındaki çıkıntılardan dolayı Kala Burun adını verdikleri bir sur kalıntısı tespit edilmiştir. M. E. Masson tarafından 1955 yılında yapılan bir plan, alanın yaklaşık 20 hektarlık müstahkem bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Çok sayıda kervansaray, ribât ve zanatkâr mahalleleri barındırdığı tespit edilen bu yerleşimde daha sonraki yüzyıllarda başka yapılar da inşa edilmiştir. Bu yapıların Selçuklu Devleti'nin etkin olduğu XI.-XII. yüzyıllara ait olabileceği üzerinde durulmuştur.

Üçüncü durak Tilistâne, Horasan'ın farklı yerlerinden gelen ana kervan yollarının kesiştiği yerdir. Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhakından sonra Serahs'tan Merv'e giden bu kervan yoluna Khauz-Khan (Oğuz Han)

⁴⁹ Orijinal adı "Yuzhno-Turkmenistanskaya Arkheologicheskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya" dır. YUTAKE olarak kısaltılmıştır.

⁵⁰ K. A. Adykov, "Glavniye Stantsii Na Srednevekovom Torgovom Puti Iz Serakhsa v Merv", *Sovetskaya Arkheologiya*, No:4, Moskova 1959, s. 214.

⁵¹ Adykov, *agm*, s. 216.

adı verilmiştir. Buradaki kalıntıların incelenmesi bu durağın kuzeydoğusunda bir rabat⁵² olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra rabatın güneybatı tarafına bir kervansaray eklenmiştir. Yüzeyden toplanan arkeolojik buluntuların (çanak çömlek, sikkeler, tuğlalar) çoğunlukla IX.-X. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında, incelenen güzergâhtaki ticarî iletişimin daha yoğun bir şekilde giderek gelişmesi, Khauz-Khan'daki yapıların çok sayıda kervanı barındıramaz hâle getirmiştir. Bu sebeple söz konusu durağın olduğu alan orijinal yapıların güneybatısındaki boş alanlar kullanılarak genişletilmiştir. Burada dikdörtgen planlı bir kervansaray ve bütün bir yapı kompleksi ortaya çıkmıştır. Arap coğrafyacıların Uşturmagak'tan 6 fersah uzaklıktaki Tilistâne hakkında verdikleri bilgiler ile, Kala Burun'dan 33,5 km uzaklıktaki Khouz-Khan harabelerinin modern konumu doğrulanmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, bu büyük durağın geç Sâsâni döneminden (VI-VII. yüzyıllar) XV.-XVI yüzyıllara kadar varlığını ve işleyişini doğrulamıştır. Bir sonraki durak Dandanakan, Khauz-Khan'dan 30 km uzaklıkta bulunan modern adı Taş-Rabad olan yer ile ilişkilendirilmiştir. Merv vahasında erken Orta Çağ'da inşa edilen Dandanakan XVI. yüzyıla gelene kadar uluslararası bir öneme sahipken bu yüzyıldan sonra yerel ticaret yolu olarak kaldığı tespit edilmiştir.⁵³ Arkeolojik araştırmalar IX.-XII. yüzyıl aralığında Dandanakan'ın yerimli bir bölge olduğunu ve geniş çaplı tarımı desteklediğini göstermiştir.⁵⁴ Serahs-Merv yolunun son durağı Cenûcîrd'in, YUTAKE ekibi tarafından toplanan arkeolojik malzemeler ve yapılan gözlemler neticesinde Kelte Minar kalıntıları ile özdeşleştiği sonucuna varılmıştır. Merv'in yaklaşık 30-32 km güneyinde yer alan bu son durak zengin ve kültürel bir vahanın parçasıydı. Yâkût el-Hamevî'nin geniş pazarı, güzel binaları ve üzüm bağlarından bahsettiği bu yerleşim⁵⁵ hem yazılı kaynaklar hem Kelte Minar'da elde edilen arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Özellikle büyük bir kervan yolu üzerindeki konumu nedeniyle büyük önem taşıyordu.

Adykov'un Serahs-Merv yolu üzerinde yaptığı tarihî ve arkeolojik çalışmalar sayesinde yazılı kaynaklara yansımayan birçok nokta aydınlatılmıştır. Horasan'daki toprak yönetim sistemi ve dihkanlara⁵⁶ ait mülklerin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak VI.-VII. yüzyıllarda bu güzergâhın oluşumunda önemli noktalar tespit edilmiştir. Arkeolojik gözlemlere dayanarak, ticaret yolu üzerindeki durakların tarihî topografyası incelenmiş, Arap coğrafyacıların yol kitaplarında pek de yansıtılmayan su temini ve sulama alanları aydınlatılmıştır. Bugünkü Türkmenistan'ın güney bölgelerinde Merv ve Serahs arasında yer alan Türkistan'dan Çin ve Hindistan'a uzanan uluslararası ticaret yolunun tarihi, arkeolojik malzemeler temelinde daha kesin bir şekilde izlenebilmektedir.⁵⁷

SONUÇ

Bu çalışma, Merv-Serahs yolunun tarihî ve arkeolojik perspektiften önemini ortaya koyarak, bu güzergâhın sadece İpek Yolu üzerindeki stratejik bir ticaret yolu olmadığını, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşimlerin bir merkez noktası olduğunu göstermiştir. Arkeolojik veriler ve yazılı tarihî kaynakların entegrasyonu, bu güzergâh üzerindeki ticaret duraklarının, sulama sistemlerinin ve yerleşim alanlarının yapısına dair daha kesin ve somut bir tablo çizmeye olanak sağlamıştır. Merv ve Serahs, Orta Çağ boyunca Horasan bölgesinin ekonomik ve ticarî açıdan en önemli merkezleri arasında yer almış, birbirine yakın konumları sayesinde bölgesel bir ekonomik entegrasyonun parçası olmuştur. İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan detaylı güzergâh tanımları, arkeolojik buluntularla desteklenmiş ve bu yolun işlevi ve kullanımı hakkında daha derin bir anlayış geliştirilmiştir. Adykov ve diğer araştırmacıların sunduğu veriler, bu güzergâhın zaman içinde geçirdiği değişimlere ışık tutarak, coğrafi koşullar, sosyal dinamikler ve ticarî faaliyetlerin yol üzerindeki etkilerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Selçukluların Horasan'daki siyasî ve askerî başarılarında stratejik bir öneme sahip olan bu yol, yalnızca ticarî bir arter değil, aynı zamanda bölgenin kültürel ve sosyal dokusunu şekillendiren bir damar niteliğindedir. Arkeolojik araştırmalar, bu güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerinin ve ticaret noktalarının zamanla genişlediğini ve bu yapıların gelişmiş bir tarımsal altyapıyla desteklendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Merv-Serahs yolu, yalnızca tarihsel bir miras niteliği taşımakla kalmayıp, aynı zamanda bölgenin tarihî, ekonomik ve kültürel yapısını anlamamız için önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, tarihî kaynaklar ve arkeolojik buluntuların birlikte ele alınması, geçmişteki yolların, yerleşimlerin ve ticaret sistemlerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Merv-Serahs yolu özelinde yapılan bu araştırma, tarih ve arkeolojinin disiplinler arası iş birliğinin gücünü vurgulayarak, geçmişin ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerine dair yeni ve çok yönlü bir bakış açısı sunmaktadır.

⁵² Bir yerleşim yeri ya da şehir (medine) sınırlarının ötesinde yer alan mahalle veya dış semte verilen isimdir. Bkz. Evariste Lévi-Provençal, "Rabaz", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1964, s. 651.

⁵³ Adykov, *agm*, s. 217-221.

⁵⁴ Wordsworth, *agm*, s. 53.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *age*, C. II, s. 172.

⁵⁶ Köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen ifadedir. Bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 289-290.

⁵⁷ Adykov, *agm*, s. 226-227.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGAHININ ANALİZİ

EXTEND ABSTRACT

Introduction

The Merv-Sarakhs Road has historically served as a crucial artery for trade, cultural exchange, and military campaigns. Situated in the heart of the Khorasan region, this route played a pivotal role in connecting the cities of Merv and Sarakhs, facilitating economic interactions between East and West Asia. Islamic geographers such as Ibn Hurdābih, Ya'qubī, Qudāma Ibn Ja'far, and Ibn Hawkal provided extensive descriptions of this road, detailing its length, key stops, and strategic importance. These historical records have been supplemented by archaeological research, particularly since the Soviet-led studies began in 1946. Under the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition attempting to identify the exact trajectory of the route and its associated structures. Archaeological studies, including those conducted under The International Merv Project led by Georgina Herrmann, V. M. Masson, and K. Kurbansakhatov, have provided crucial insights into the economic and social dynamics of the region during the Sassanid, Islamic, and Seljuk periods. These investigations have revealed extensive evidence of caravanserais, bridges, and trade centers that confirm the descriptions found in Islamic geographical sources. The road's infrastructure highlights not only its commercial significance but also its strategic and military utility. The importance of this route extends beyond trade, as it also influenced settlement patterns, architectural developments, and agricultural productivity. Merv, one of the major urban centers along the route, was particularly known for its cotton and silk production, facilitated by its advanced irrigation system. Meanwhile, Sarakhs, situated in a steppe environment, emerged as a crucial hub for livestock farming and agriculture. The strategic relevance of the Merv-Sarakhs Road was further solidified during the Seljuk period, when it played a key role in military operations, including the pivotal Battle of Dandanakan.

This study aims to synthesize historical texts and archaeological findings to reconstruct the significance of the Merv-Sarakhs Road. By analyzing the correlation between literary sources and material evidence, the study seeks to establish a more comprehensive understanding of the road's historical function and economic impact.

Methodology

The study employs a multidisciplinary approach, integrating historical texts with archaeological data. Primary historical sources, including Islamic geographical treatises and travelogues, provide a textual foundation for understanding the road's trajectory, usage, and significance. The works of Ibn Hurdābih, Ya'qubī, Qudāma Ibn Ja'far, and Ibn Hawkal, among others, serve as key references for mapping the route and identifying its principal waystations. Archaeological investigations form the second pillar of this research. The study draws extensively from findings of Soviet-era expeditions, particularly the 1953 research on the Serakhs-Merv road. This fieldwork involved mapping possible route alignments and verifying the presence of settlements and infrastructure along the way. Additionally, findings from The International Merv Project contribute to an understanding of the region's economic and social structure. A comparative analysis is conducted to reconcile discrepancies between historical texts and archaeological findings. Islamic geographical descriptions often vary in their measurements and names of locations, necessitating cross-referencing with material evidence. By examining key sites such as caravanserais, fortifications, and irrigation systems, the study provides a clearer reconstruction of the road's function over time.

Results and Conclusion

The study confirms that the Merv-Sarakhs Road was more than just a trade route; it was an essential economic and strategic corridor that shaped the region's development from the early Islamic period to the Seljuk era. The integration of historical narratives with archaeological data provides a nuanced understanding of how this road facilitated commerce, supported agricultural economies, and contributed to urbanization.

One of the primary findings is the confirmation of key waystations along the route. Historical sources describe a series of stops, including Kasru'n-Neccār, Uşturmağak, Tilistāne, Dandanakan, and Yenucerd, all of which were crucial for traders and travelers. Archaeological evidence corroborates the presence of these locations, with remnants of caravanserais, storage facilities, and fortifications providing tangible proof of their historical function. The economic significance of the road is evident in the agricultural and industrial activities it supported. Merv, known for its high-quality cotton and silk, relied on an advanced irrigation network sourced from the Murghab River. The presence of textile production facilities and metalworking workshops indicates a thriving local economy that benefitted from its strategic position on the Silk Road. The discovery of steel production sites in Merv further highlights the city's role as a manufacturing hub, supplying materials for both commercial and military purposes. Sarakhs, in contrast, played a crucial role in livestock farming and grain production. Historical texts frequently reference its wells and irrigation channels, which enabled agriculture despite its semi-arid environment. Archaeological excavations in Sarakhs have uncovered extensive remains of fortifications, suggesting that the city was not only an economic center but also a strategically important stronghold.

From a military perspective, the road was integral to Seljuk expansion and consolidation of power. The Battle of Dandanakan, which marked the Seljuk defeat of the Ghaznavids, was fought along this corridor. The presence of well-fortified waystations along the road indicates its role in military logistics, allowing armies to move supplies and personnel efficiently across the region.

The correlation between historical sources and archaeological findings highlights the reliability of medieval Islamic geography in reconstructing trade routes. While some discrepancies exist regarding distances and stop locations, the overall alignment between textual descriptions and physical evidence underscores the road's historical importance.

In conclusion, the Merv-Sarakhs Road was a key axis of economic, cultural, and military activity in medieval Khorasan. The integration of historical and archaeological perspectives provides a comprehensive understanding of its function and significance. This study demonstrates that interdisciplinary approaches yield a richer and more accurate reconstruction of historical trade networks. By synthesizing written records with material evidence, it becomes possible to reconstruct not only the geographical path of the road but also its broader economic and strategic impact. The findings reinforce the idea that trade routes were not static entities but dynamic systems that evolved in response to political, economic, and environmental changes.

As further archaeological research continues, new discoveries may refine our understanding of the road's role in shaping the medieval landscape of Khorasan. Future studies can explore the impact of climatic changes on trade routes, the sociopolitical structures governing caravan trade, and the technological advancements that facilitated long-distance commerce. The Merv-Sarakhs Road remains a vital subject of study for understanding the complex interplay of trade, settlement, and political power in medieval Central Asia.

KAYNAKÇA

ADYKOV, K. A., "Glavniye Stantsii Na Srednevekovom Torgovom Puti Iz Serakhsa v Merv", *Sovetskaya Arkheologiya*, No:4, Moskova 1959.

ANONİM, *Hudûdül-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, haz. Menuçehr Sotude, Kitabhane-i Tehuri, Tehran 1983.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017.

BULLİET, Richard, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.

CAN, Mesut, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2016.

CAN, Mesut, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 2021, ss. 409-438.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

DUMAN, İbrahim, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Demir Çelik Üretimi", *Alet İşler*, Kanca Yay. İstanbul 2022, ss. 253-257.

EBÛ'L-KASIM AHMED B. CEYHÂNÎ, *Eşkâlu'l-Âlem*, çev. Abdulselam Kâtîb, tsh. Firûz Mansûrî, İntişârât-e Astân Kuds, Tehran 1368 hş.

ERAVŞAR, Osman, "Merv ve Çevresindeki Kervan Yolları ve Kervansaraylar (Yol Üstü Kuruluşları)," *Yükselen İpek Yolu: İpek Yolunda Kültür ve Sanat*, ed. Fahri Atasoy, C. III, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, ss. 101-133.

ERKAL, Mehmet, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV Yay., İstanbul 1997, ss. 153-170.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Nüzhetül-Kulûb*, Dunya-e Ketab, Tehran 1362 hş.

HÂFİZ EBRÛ, *Coğrafya-yi Hâfız Ebrû*, haz. Muhammed Sadık Seccâdî, C.1, Merkez-i Pejuheş Miras-ı Mektub, Tehran 1375 hş.

HERMANN, Georgina, vd., "The International Merv Project, Preliminary Report on the First Season (1992)", *Iran*, 31, 1993, ss. 39-62.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGAHININ ANALİZİ

HERMANN, G. & K. Kurbansakhatov, “The International Merv Project. Preliminary Report on the Third Season (1994).” *Iran*, 33, 1995, ss. 31-60.

HERMANN, G. “Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities: Albert Reckitt Archaeological Lecture”, *Proceedings of the British Academy*, C. 94, 1997, ss. 1-43.

HİNZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

İBN FAKİH, *Kitâb-ı Tercüme-i Muhtasar el-Buldân: Bahş-ı Merbut be İran*, Farsçaya çev. H. Mesud, İntişârât-e Bonyad-e Ferhengi İran, Tehran 1349 hş.

İBN HAVKAL, *Sûretü'l-Arz, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

İDRİSÎ, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî ihtirâkı'l-âfâk*, Farsçaya çev. Muhammed Ayeti, Bunyad-e İranşinasi, Tehran 1388 hş.

İSTAHRÎ, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Farsçaya çev. İrec Afşâr, Bangah-e Tercüme Neşr Ketab, Tehran 1340 hş.

KAİM, Barbara, “Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes”, *Parthica* 14, 2012, ss. 149-159.

KAİM, Barbara, “Ancient Fire Temples in the light of the discovery at Mele Hairam”, *Iranica Antiqua*, C. XXXIX, 2004, ss. 323-337.

KAYMAK, Suat, “Merv”, *İslam Düşünce Atlası*, C.II, ed. İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2017, ss. 824-825.

KUDÂME İBN CAFER, *Kitabül-Harac*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

LÉVİ-PROVENÇAL, Evariste “Rabaz”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1964, ss. 651-652.

MATLEY, Ian, M., “The Murgab Oasis: The Modernization of an Ancient Irrigation System”, *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 17(2/3), 1975.

MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2022.

MOVLYANOV, Umidjan, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037-1160)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2018.

MÜHELLEBÎ, *Kitâbü'l-'Azîzî (el-Memâlik ve'l Mesâlik): Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2023.

NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme-yi Nâsır b. Hüseyin Kubâdiyanî Mervezî*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Kitâb Furuş Zevâr, Tehran 1335 hş.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv”, *Turco-İranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, ss. 491-505.

PEACOCK, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.

RÂVENDÎ, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Camiü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2011.

SADRUDDİN EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999.

SÜMER, Faruk “Dihkan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 289-290.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

WORDSWORTH, Paul, “Merv on Khorasanian Trade Routes from the 10th–13th Centuries”, *Greater Khorasan: History, Geography, Archeology and Material Culture*, C. 29, Ed. Rocco Rante, Walter de Gruyter, Berlin & Munich & Boston 2015.

YA'KÜBÎ, *Kitâbu 'l-Buldân*, Farsçaya çev. Muhammed Ayetî, İntişârât-e Bangah-e Tercume ve Neşr Ketab, Tehran 1356 hş.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu 'l-buldân*, C. II-V, Dâru Sadîr, Beyrut 1977.

ZEKERİYYÂ KAZVÎNÎ, *Âsârü 'l-Bilâd ve Ahbârü 'l-'İbâd*, Farsçaya çev. Cihangir Mirza Kacar, yay. haz. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Emir Kebir, Tehran 1373 hş.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS
YOLU: TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ
ANALİZİ**